

УДК 340.113.2

Т. Ю. Федчук

В. В. Бідний

Б. М. Тична

В. О. Могилевська

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ ЛЕНД-ЛІЗУ У 1941–1945 РОКАХ ТА СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ ЛЕНД-ЛІЗУ ДЛЯ УКРАЇНИ

Розглянуто процедурні питання історико-правових засад реалізації програми ленд-лізу у 1941–1945 роках та сучасні перспективи ленд-лізу для України.

Ключові слова: ленд-ліз, Друга світова війна, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, що розпочалася у лютому 2014 року агресією Російської Федерації (РФ) проти України, відкрила нову сторінку в історії нашої держави. Порушивши норми та принципи міжнародного права, РФ анексувала Автономну Республіку Крим і Севастополь, окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей. Упродовж наступних восьми років на сході нашої країни тривали бойові дії проти військових формувань РФ та російських найманців. У лютому 2022 року російські війська розпочали широкомасштабне вторгнення на територію України, але наштотувалися на рішучу відсіч Сил оборони України. Однак зі збільшенням масштабів бойових дій зростала й потреба допомоги Україні з боку демократичних держав Заходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У межах надання Україні необхідної допомоги уряд Сполучених Штатів Америки (США) схвалив програму передачі Україні військово-технічного майна та інших матеріалів, необхідних для успішної оборони проти російського агресора. Символічно, що президент США Д. Байден підписав закон про ленд-ліз для України саме 9 травня 2022 року – в чергову річницю капітуляції нацистської Німеччини в Другій світовій війні. Адже саме аналогічна програма, запроваджена в 1941–1945 роках Сполученими Штатами для Радянського Союзу (СРСР), значною мірою і дала змогу СРСР одержати перемогу над «німецькою військовою машиною».

Після початку Другої світової війни в США почав діяти закон про нейтралітет, який забороняв постачання зброї сторонам конфлікту. Крім того, уряд США запровадив ембарго на продаж зброї СРСР унаслідок радянської агресії проти Фінляндії. У грудні 1940 року новообраний президент США, Франклін Рузвельт, запропонував Конгресу ухвалити закон про ленд-ліз, який дозволив би Сполученим Штатам надавати військову допомогу державам-учасникам воєнного конфлікту. Цей законопроект було схвалено, і в 1942 році американський уряд запровадив ленд-ліз для СРСР. Президент США Ф. Рузвельт так пояснював свої дії, що якщо горить будинок сусіда, а в тебе є садовий шланг, позич його сусідові, поки не спалахнув твій дім. При цьому не кажи йому про вартість шлангу. Коли пожежу загасять, сусід поверне тобі шланг.

Американські ленд-лізи середини ХХ ст. і початку ХХІ ст. мають як спільні, так і відмінні риси. Зокрема, суттєво відрізняється рівень підтримки суспільством США до такої форми протидії агресорам, що загрожують світовому порядку. Якщо в березні 1941 року законопроект про ленд-ліз підтримали 79 % сенаторів-демократів і 37 % сенаторів-республіканців, то в квітні 2022 року Сенат США ухвалив рішення одноголосно. Таким чином, сьогодні американці однакостійніші у готовності протидіяти терористичним режимам.

Метою статті є проведення ретроспективного аналізу історико-правових засад реалізації програми ленд-лізу періоду Другої світової війни

та розгляд перспективних шляхів її застосування в Україні в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу.

Передумови появи закону

Президент США Ф. Рузвельт 11 березня 1941 року після бурхливих суперечок підписав закон про ленд-ліз (від *lend* – «позичати» і *lease* – «здавати в оренду») [1].

Цей законодавчий акт наділив Ф. Рузвельта повноваженнями передавати, обмінювати, здавати в оренду, позичати або постачати в інший спосіб боєприпаси, спорядження, стратегічну сировину, продовольство, різні товари та послуги, а також військову інформацію уряду будь-якої країни, обороноздатність якої визнавалася життєво важливою для безпеки Сполучених Штатів. Спершу основним отримувачем американської допомоги стала Велика Британія та її колонії, а невдовзі – Китай і СРСР.

У Національному архіві США зберігся кіноролик під назвою «Чому ми боремося» – витвір пропагандистського відділу американської армії 1940-х років. Цей короткий відеосюжет у доступній для пересічних громадян формі пояснює причини переходу США до політики надання зброї і стратегічних матеріалів іншим державам.

Країни, що отримали допомогу за ленд-лізом, підписували з урядом США двосторонні угоди. Положення ленд-лізу передбачали, що після війни, в разі зацікавленості американської сторони, незруйнована і невтрачена техніка та обладнання повинні бути повернуті до США [2]. Більшість країн, які отримали американську допомогу, уклали угоди з США про часткову виплату вартості поставок у межах ленд-лізу. Радянський Союз уклав таку угоду в 1972 році, зобов'язавшись поетапно виплатити США 722 млн дол. Загалом, за роки війни СРСР отримав від союзників більше 2,7 млн т сталі, 170 тис. т алюмінію, 900 тис. т вибухівки, 28 тис. літаків, 10 тис. танків, 10 тис. гармат, 51 тис. джипів, 130 тис. автоматів, 36 тис. мотоциклів, 2 тис. паротягів, 11 тис. вантажівок і ще багато іншого. Радянський уряд не встиг здійснити всі необхідні виплати до 1991 року. Після розпаду СРСР зобов'язання виплатити борг успадкувала РФ. До 2030 року Москва має виплатити Вашингтону близько 100 млн дол. [1].

Історико-правові засади поставок за програмою ленд-лізу

Головні пункти закону про ленд-ліз передбачають таке.

Сполучені Штати Америки отримали можливість передавати в оренду іншим державам «різні товари і матеріали, необхідні для ведення воєнних дій» – зброю, військову техніку, боєприпаси, стратегічну сировину, амуніцію, продовольство, промислове обладнання, товари цивільного призначення для армії і тилу, а також надавати будь-яку інформацію, яка має військове значення [3].

За поставлені матеріали, які були знищені, втрачені або використані в ході бойових дій, сплати не вимагали. А от за все, що лишилося після закінчення війни і було придатне для цивільних цілей, потрібно було заплатити – повністю або частково на підставі наданих США довгострокових кредитів.

Озброєння, яке збереглося, залишалось у країни-одержувача, але США могли в будь-який момент вимагати його повернути. Країни-одержувачі мали надати США звіт про своє фінансове становище, а також зобов'язувалися допомагати Сполученим Штатам усіма наявними ресурсами та інформацією.

Спочатку закон про ленд-ліз не поширювався на СРСР. Адже після пакту Молотова – Ріббентропа (23 серпня 1939 року) Радянський Союз фактично став союзником Гітлера і аж до літа 1941 року допомагав поставками Німеччині. Ситуація змінилася після того, як Німеччина 22 червня 1941 року напала на СРСР. Після нападу представниками радянського та американського урядів був підписаний перший Московський протокол (1 жовтня 1941 року) про військові поставки упродовж 1 жовтня 1941 року – 30 червня 1942 року. Надалі укладалися щорічні протоколи. Останній, четвертий, був підписаний 17 квітня 1944 року і формально втратив чинність 12 травня 1945 року, але поставки тривали аж до закінчення війни з Японією, у яку СРСР зобов'язався вступити через 90 днів після закінчення війни в Європі.

Японія капітулювала 2 вересня 1945 року, а 20 вересня усі поставки за ленд-лізом до СРСР були припинені. Після цього США виставили рахунок країнам-одержувачам. Для СРСР спочатку нарахували 2,6 млрд дол., а у 1948 році цю суму зменшили вдвічі з розстрочкою на 30 років під 2,3 % річних. Щоправда, Й. Сталін заявив, що СРСР цілком розплатився з боргами за ленд-ліз кров'ю своїх солдатів. Радянський Союз був готовий виплатити лише 170 млн дол., на що американський уряд очікувано не погодився.

Надалі переговори щодо виплати російського боргу за ленд-ліз тривали за схожим сценарієм – американці трохи знижували суму, а Радянський Союз погоджувався виплатити тільки мінімальну її частину. Угоду про порядок погашення боргів за ленд-лізом вдалося укласти лише у 1972 році, коли СРСР зобов'язався до 2001 року виплатити США 722 млн дол. (включно з відсотками). Проте вже в 1973 році відносини між країнами знову погіршилися і Радянський Союз припинив виплати.

Лише у 1990 році радянський лідер Михайло Горбачов і президент США Джордж Буш домовилися про виплату Радянським Союзом 674 млн дол. до 2030 року. Після розпаду СРСР усі виплати переоформили на його правонаступницю, РФ, яка повністю погасила борг у серпні 2006 року [3].

Упродовж війни США в межах ленд-лізу надали допомогу урядам 42 країн, включно з Великою Британією, СРСР, Китаєм, Австралією, Бельгією, Нідерландами, Новою Зеландією тощо. Загальна вартість цієї допомоги становила близько 50,1 млрд дол. (близько 610 млрд дол. за сучасним курсом долара). При цьому найбільша частка припала на Велику Британію – 31,4 млрд дол., Францію – 3,2 млрд дол., Китай – 1,6 млрд дол. Зворотний ленд-ліз (поставки союзників у США) становив 7,8 млрд дол., з яких 6,8 млрд дол. припало на Велику Британію і країни Британської Співдружності. У 1941–1945 роках СРСР отримав у межах ленд-лізу вантажі на суму 11,141 млрд дол. (понад 140 млрд за сучасним курсом). Частка США в цих поставках становила 96,4 %. Зворотний ленд-ліз від СРСР становив 2,2 млн дол.

Канада мала свою програму ленд-лізу, аналогічну до американської, поставки за якою обійшлися у 4,7 млрд дол. – здебільшого до Великої Британії та СРСР [2].

Унікальність ленд-лізу

Історія Другої світової війни, а точніше її радянська інтерпретація, мала чимало сторінок, закритих для суспільного дискурсу. Якись із них тривалий час залишалися невідомими або замовчувалися. Хоча чимало радянських документів було розсекречено на початку 1990-х років, значна частина цих матеріалів досі продовжує жовкнути в російських архівах під грифом «цілком таємно». Можливо, з часом вони також стануть публічними, аби історики мали можливість відтворити повну картину

війни та назавжди покінути зі спекуляціями на цю тему [2].

Ленд-ліз – саме та сторінка Другої світової, яку радянська пропаганда тривалий час намагалася замовчати або спотворити. Стверджувалося, що ленд-ліз не справив суттєвого впливу на результат війни. Першу такого роду оцінку ролі ленд-лізу дав голова Держплану Радянського Союзу М. Вознесенський у праці «Воєнна економіка СРСР в період Вітчизняної війни» (1948). Зокрема, він висловив думку, що якщо порівняти обсяги поставок союзниками промислових товарів до СРСР із розмірами виробництва промислової продукції підприємствами СРСР за той самий період, то виявиться, що частка цих поставок щодо вітчизняного виробництва становитиме лише 4 %.

Незрозуміло, яким чином були проведені розрахунки, адже оцінити радянський ВВП у грошовому еквіваленті було важко через відсутність конвертованості рубля. Незважаючи на це, цифра в 4 % міцно закріпилася у радянській історіографії й надалі подавалася вже як офіційна статистика радянської держави. Саме її дотримуються й автори сучасних підручників з історії. Більше того, останнім часом найодіозніші представники путінського режиму дедалі частіше заявляють про провідну роль Росії у перемозі над фашизмом, нівелюючи при цьому внесок інших союзних республік СРСР. То що ж насправді криється за цими 4 %?

Крім суто військових поставок, частка яких становила 20 %, отримання у межах ленд-лізу промислового обладнання майже в повному обсязі компенсувало СРСР втрату промислових потужностей у Прибалтиці, Білорусії, Україні та на окупованій частині Росії. Також ленд-ліз забезпечив доступ СРСР до західних технологій, що не лише позначилося на якості та обсягах вироблених у СРСР озброєння і бойової техніки, але й допомогло повоєнному відновленню країни [2].

Основні поставки до Радянського Союзу танків і літаків припадають на період з кінця 1941 по 1943 рік – тобто на найважчий період війни. Порівняно з радянським виробництвом отриманих матеріалів за весь воєнний період західні поставки становили: порох і вибухівка – 53 %, авіагас – понад 55 %, мідь і алюміній – понад 70 %, броньований лист – 46 %.

За роки війни у СРСР виробили 115,4 тис. металорізальних верстатів. Союзники поставили ще 44,6 тис., причому більш якісних і вартісних. Особливе значення ці верстати

мали для оброблення й виготовлення башт танків, ріжучих інструментів, електричних печей, електромоторів, обладнання для нафтових свердловин, пересувних електростанцій тощо. Зокрема, танки Т-34-85 на початку 1944 року вироблялися тільки на заводі № 112 «Красное Сормово». Найбільший виробник Т-34 – Нижньотагільський завод № 183 – не міг перейти на випуск Т-34-85, оскільки на цьому підприємстві не було верстатів для виготовлення танкових башт діаметром 1 600 мм. Таке обладнання було в наявності лише на «Уралмашзаводі» і заводі № 112, але всі потужності цих підприємств були задіяні у виготовленні важких танків ІС.

Для налагодження випуску Т-34-85 довелося замовляти спеціальні карусельні верстати у Великій Британії (фірма «Лоудон») і США (фірма «Лодж»). Лише після цього, 15 березня 1944 року, перший танк Т-34-85 вийшов із цеху заводу № 183. Отже, всі 10 253 танків Т-34-85, зібрані до кінця війни, зійшли з конвеєра лише завдяки ленд-лізу.

Проте проблема з виробництвом Т-34-85 полягала не лише у відсутності обладнання. Головним легуючим елементом бронесталі танка Т-34-85 був нікель, якого на тонну броні витрачалося 24 кг. Лише завдяки ленд-лізу до СРСР надійшло 13,8 тис. т металевого нікелю із США. Ще 13 тис. т поставили англійці. Цього вистачало на броню для 45 тис. танків, що, до речі, становило три чверті всього наявного в СРСР ресурсу нікелю. Схожа ситуація була і з молібденом, без якого броня потрібної якості не виходила. Аби забезпечити потреби радянського танкобудування, США надіслали до СРСР 16,9 тис. т молібденового концентрату.

За роки війни Радянським Союзом у межах ленд-лізу було отримано 363 308 армійських вантажівок Studebaker і Ford, 43 728 джипів Willys, 3510 амфібій – загалом 410 318 од. Завдяки цим транспортним засобам значно підвищилася мобільність і боєздатність Червоної армії, розширилися її оперативні можливості. Крім того, СРСР отримав 2 млн запасних покришок (до речі, завод з їхнього виробництва в Ярославлі 1943 року було вщент зруйновано). У 1943 році 5,4 % автомобілів Червоної армії становили імпорتنі транспортні засоби, а в 1944 році – 19 %. Станом на 1 травня 1945 року цей показник сягнув 32,8 %.

Крім того, в СРСР налагодили великовузлове збирання автівок із отриманих у

межах ленд-лізу складових. Принаймні на «ГАЗі» цим займалися з листопада 1941 року. У жовтні 1944 року складальне обладнання та техперсонал були відправлені до Мінська, де зайняли приміщення відвойованого у гітлерівців авторемонтного заводу «Даймлер-Бенц» (майбутній «МАЗ»). Перші 50 вантажівок цього підприємства вирушили на фронт уже в листопаді 1944 року. Збиранням за ленд-лізом займалися також московські «ЗІС» і «КІМ», де ремонтували автомобілі, що поверталися з фронту. Цікаво, чи включені ці автомобілі в ті 205 тис. од., які згідно з радянською статистикою виготовили за воєнні роки радянські заводи.

Єдині на той час мобільні засоби ППО – зенітні установки М-15А1 і М-17 – в кількості 1100 од. також надійшли за ленд-лізом. Так само єдиним джерелом надходження до Червоної армії бронетранспортерів були поставки союзників. Зокрема, було отримано близько 6,2 тис. БТР різних типів. У межах ленд-лізу надійшли 9 600 артилерійських, понад 13 000 зенітних і протитанкових гармат, 131 600 кулеметів, 326 тис. т вибухівки, 473 млн артснарядів. Упродовж 1942 – 1945 років було витрачено 84,6 млн снарядів до 76-мм гармат усіх типів і 19,4 млн снарядів до 122-мм гаубиць. Від союзників за ленд-лізом надійшло 123 тис. т різного типу пороху, а також близько 150 тис. т хімікатів для його виробництва [2].

Обсяги поставок авіатехніки до СРСР були не менш вражаючими. Зокрема, США і Велика Британія поставили 22 150 літаків, з яких 9 621 винищувач (4 952 – типу Р-39 «Аерокобра»), 3 632 бомбардувальники (861 – «Б-25»), участь яких була помітною на всіх фронтах. Ленд-лізівськими винищувачами були укомплектовані системи ППО Москви і Ленінграда; на Півночі радянські льотчики на західних літаках, спільно з двома британськими ескадрильями, прикривали морські конвої з ленд-лізівським вантажем. Знаменитий полк Преображенського з 1943 року воював на «Бостонах». На «Кітіхауці» літав славетний заполярний ас, двічі Герой Радянського Союзу Б. Сафонов. Тричі Герой Радянського Союзу О. Покришкін з весни 1943 року воював на «Аерокобрі», збивши на ній 48 гітлерівських літаків. Незабаром під його командуванням воював уже полк, а згодом і дивізія, сформована виключно з «Аерокобр». На «Спітфаєрах» збивав німецькі літаки відомий ас, двічі Герой

Радянського Союзу А. Ворожейкін. На «Харрікейнах» здобували перемоги двічі Герої Радянського Союзу Амет-Хан Султан, І. Степаненко, О. Рязанов. Уже після завершення війни «Спітфаєри» і «Аерокобри» перебували на озброєнні ВПС СРСР аж до 1951 року (поки не були замінені реактивними літаками).

У цілому кількість отриманих Червоною армією від держав Заходу бойових літаків становила близько 16 % від виготовлених на радянських підприємствах. За окремими класами літальних апаратів відсотки дещо різняться: винищувачі – 23 %, бомбардувальники – 20 %. Зовсім інакше виглядала ситуація з гідроавіацією ВМФ. Під час війни гідролітаки в СРСР майже не будувалися. З початку війни і до 1944 року їхній парк скоротився майже вдвічі: з 500 до 52 од. У зв'язку з цим 185 «Каталін», які прибули до Радянського Союзу з США, виявилися дуже цінною допомогою Червоній армії.

Одним із найслабших місць радянської економіки було виробництво бензину, який називали «кров'ю війни». Загалом із США, Великої Британії та Канади до СРСР було доставлено 2 586 тис. т авіагасу і світлих бензинових фракцій. Більше того, половину радянського виробництва авіагасу (240 тис. т на рік) забезпечили чотири повнокомплектні американські заводи, отримані 1943 року.

Попри дещо налагоджене виробництво танків, СРСР отримав 12 980 танків за ленд-лізом. Їх цінували за стабілізатор гармати, плавний хід, гарний вигляд, більш комфортні умови для екіпажа. Проте найголовнішою перевагою «Шерманів» залишався радіозв'язок, що викликало неабияку заздрість решти танкістів. Кожен танк був обладнаний двома радіостанціями – УКХ і КХ. Перша призначалася для зв'язку з командиром взводу та роти, друга – з вищим командиром. Дуже часто КХ-радіостанцію, яку танкісти майже не використовували, дарували артилеристам.

Велика частина засобів зв'язку в радянських військах була американською. У період 1942–1943 років поставки союзників дозволили оснастити радіостанціями 150 дивізій, польовими телефонами – 329 дивізій; 400-ватні радіостанції повністю забезпечили надійним зв'язком штаби фронтів, армій та аеродроми. Постачання американських радіостанцій В-100 дало змогу організувати раніше відсутній зв'язок у ланці «дивізія – полк».

Радянська промисловість розпочала випуск таких засобів зв'язку лише наприкінці 1943 року. Це стало можливим лише завдяки західним технологіям та науковим досягненням, якими держави антигітлерівської коаліції також ділилися із СРСР. Саме завдяки цьому радянські конструктори та інженери отримали можливість копіювати і запускати у виробництво завезену суднову автоматику, двигуни, радіолокаційні станції, штурманські навігаційні прилади тощо [2].

Однак ленд-ліз дав можливість радянському уряду не лише забезпечити Червону армію ресурсами і технологіями, але й годувати, одягати та лікувати країну. Понад чверть усіх поставок становило продовольство, а це близько 4,5 млн т. Зокрема, майже 1 млн т зерна, 610 тис. т цукру, 665 тис. т м'ясних консервів (789 млн банок тушонки), 500 тис. т олії, 130 тис. т тваринного жиру тощо. Значна частина продовольства надходила у вигляді концентратів, ячного порошку, згущеного і порошкового молока, висушених овочів. Було отримано також близько 69 млн кв. м вовняних тканин, 15 млн пар армійських черевиків, 1 млн пар валянок, а також медичне обладнання, яке успішно працювало ще довгі роки після закінчення війни.

Медикаменти, поставлені за заявкою, складеною у жовтні 1941 року Головним військово-санітарним управлінням РСЧА, – це 65 найменувань, серед яких 900 тис. пінцетів різних видів, 717 тис. шприців, 3,6 млн голок до шприців, 30 т таніну, 10 т чистого кофеїну, 15 т стрептоциду, пеніциліну та антибіотиків, що становило близько 80 % від сукупних потреб у роки війни, завдяки чому було врятовано мільйони людських життів на фронті й у тилу.

Історія не знає умовностей. Невідомо, як могло повернутися її колесо, якби не було закону про ленд-ліз, не відбулося відкриття другого фронту в 1944 році та багато інших, не менш важливих подій, що сприяли перемозі над нацизмом. Очевидно, що лише консолідація зусиль усіх країн антигітлерівської коаліції забезпечила перемогу над державами Осі. І ленд-ліз – це наочний приклад співпраці націй у боротьбі за свободу і демократію усього людства [2].

Роль ленд-лізу у перемозі над нацизмом

Постачання ленд-лізу закривали основні «вузькі місця» радянської економіки – виробництво бензину, вибухових речовин, алюмінію, інших кольорових металів,

радіостанцій, вантажівок тощо. Без поставок з ленд-лізу радянська економіка виробила б значно менше танків і літаків, бомб, мін і снарядів і було б набагато важче застосувати всю цю техніку через брак пального, транспортних засобів, засобів зв'язку та ін.

За даними [4], всі поставлені в СРСР вантажі, включно з тими, що не дійшли до пункту призначення, були оцінені в 13,253 млрд дол., у тому числі постачання із США становили 11,36 млрд дол., з Великої Британії – 1,693 млрд (420 млн фунтів стерлінгів) та з Канади – 200 млн дол. Зворотний ленд-ліз із СРСР американці оцінили в мізерну суму 2,1 млн дол., що було в кілька разів менше допомоги Радянському Союзу з боку одного лише американського Червоного Хреста, яка лише 1941 року становила 5 млн дол.

Для виробництва броні найважливіше значення мали легуючі добавки, які майже повністю надходили за ленд-лізом. З Великої Британії, навіть Канади надійшло понад третини всієї вибухівки, використаної у Радянському Союзі у роки війни. Із США та Британської імперії до СРСР надійшло понад 55 % усього використаного в промисловості алюмінію. Ізі США, Великої Британії та Канади до Радянського Союзу було поставлено 57,8 % від загального обсягу виробництва авіагасу в СРСР у період війни. Фактично ж поставки за ленд-лізом були включені до радянського виробництва бензину, оскільки використовувалися майже виключно для розведення радянського авіагасу з метою підвищення його октанового числа. Перед війною переважна більшість марок авіагасу в СРСР мала октанове число не вище 74, що не годилося для нових літаків, тоді як 97 % отриманого за ленд-лізом авіабензину мало октанове число не нижче 99. Без ленд-лізу радянська авіація залишилася б без пального. Без західних поставок було б вироблено в 2,25 раза менше літаків, яким до того ж не було б на чому літати. У СРСР за ленд-лізом було поставлено 35 800 радіостанцій, 5 899 приймачів та 348 локаторів, що забезпечило основні потреби Червоної армії. Із США надійшло також 32 200 мотоциклів, що у 1,2 раза перевищувало радянське виробництво мотоциклів за 1941–1945 років, та 409,5 тис. автомобілів, що у 1,5 раза перевищувало радянське виробництво у воєнні роки. В автомобільному парку Червоної армії 1 травня

1945 року поставлені ленд-лізом машини становили 32,8 % (58,1 % становили машини вітчизняного виробництва та 9,1 % – трофейні автомашини).

З урахуванням же більшої вантажопідйомності та ліпшої якості роль американських автомашин була ще вищою. «Студебекери», зокрема, використовувалися як артилерійські тягачі. Крім того, радянські реактивні міномети «катюші» ставилися майже виключно на шасі «студебекерів» (20 тис. установок), тоді як на шасі радянських вантажівок ЗІС-6 було поставлено лише 600 «катюш». Випуск магістральних паровозів і тепловозів у СРСР у роки війни було практично припинено. За ленд-лізом у СРСР у роки війни було доставлено 1 900 паровозів та 66 дизель-електровозів, що перевищувало загальне радянське виробництво паровозів у 2,4 раза, а електровозів – у 11 разів. Залізничних вагонів ленд-лізом було поставлено в 10,2 раза більше за радянське виробництво 1942–1945 років [5].

Побудована на крові сталінська модернізація анітрохи не зменшила розрив між СРСР та провідними державами Заходу. Економічно ж Радянський Союз був не в змозі вести війну з Німеччиною віч-на-віч без економічної допомоги західних союзників. Без ленд-лізу СРСР навряд чи протримався навіть до кінця 1942 року.

У роки війни Сталін дуже високо оцінював роль ленд-лізу. Виступаючи в Тегерані на урочистому обіді на честь дня народження Черчілля 30 листопада 1943 року, він сказав такий тост: «Я хочу сказати вам, що, з російської точки зору, зробили Президент і Сполучені Штати для перемоги у війні. Найважливіші речі у цій війні – машини.

Сполучені Штати довели, що можуть виготовляти від 8 до 10 тис. літаків на місяць. Росія може виробляти щонайбільше 3 тис. літаків на місяць. Англія виробляє 3 000 – 3 500 тис. на місяць, переважно важкі бомбардувальники. Таким чином, Сполучені Штати – це країна машин. Без цих машин, отриманих за ленд-лізом, ми програли б цю війну» [6].

Із загального обсягу американських поставок за ленд-лізом у 10,8 млрд дол. за вцілілу техніку, на думку США, необхідно було виплатити 1,3 млрд дол. Було сплачено СРСР та Росією 722 млн дол., або близько 55 %. Останні платежі в межах виплат Паризькому клубу було здійснено у 2006 році. У цінах на 2015 рік вартість постачання ленд-лізу становила 160 млрд дол. [7].

Таблиця 1 – Номенклатура поставок

Поставки в СРСР допомоги за ленд-лізом по серпень 1945 року в цифрах	
Літальних апаратів – 14 795 од.	Танків – 7 056 од.
Легкових джипів – 51 503 од.	Вантажних автівок – 375 883 од.
Мотоциклів – 35 170 од.	Тракторів – 8 071 од.
Гвинтівок – 8 218 од.	Автоматичної зброї – 131 633 од.
Пістолетів – 12 997 од.	Вибухівки – 345 735 т
Динаміту – 32 000 т	Пороху – 127 000 т
Тринітотолуолу – 123 000 т	Толуолу (бензинова фракція нафти) – 107 500 т
Детонаторів – 903 000 од.	Обладнання для будівель – 10 910 000 дол.
Товарних вагонів – 11 155 од.	Локомотивів – 1 981 од.
Вантажних суден – 90 од.	Протичовнових кораблів – 105 од.
Торпедних катерів – 197 од.	Радіолокаторів – 445 од.
Двигунів для кораблів – 7 784 од.	Запасів продовольства – 4 478 000 т
Машин і обладнання – 1 078 965 000 дол.	Кольорових металів – 802 000 т
Нафтопродуктів – 2 670 000 т	Хімікалій – 842 000 т
Бавовни – 106 893 000 т	Шкір – 49 860 т
Шин – 3 786 000 од.	Армійських черевиків – 15 417 000 пар
Ковдр – 1 541 590 од.	Спирту – 331 066 л
Гудзиків – 257 723 498 шт.	

Необхідність і передумови прийняття закону про ленд-ліз

У 2022 році Україна отримала суттєві поставки зброї – і не лише від США, а й від інших членів НАТО. А після зустрічі Консультативної групи щодо оборони України за участі представників понад 40 країн у м. Рамштайн (ФРН) стало зрозуміло, що військова підтримка України буде збільшуватися. Наразі наша держава отримує в основному оборонну зброю і ту, яка не потрібна західним державам. «Зараз наші країни-партнери передають ту зброю, яка їм не потрібна. А ленд-ліз передбачає, що це буде необмежене постачання. Зокрема від виробників. Вони нам нічого не даруватимуть. Програма передбачає, що Сполучені Штати або заплатять, або гарантують оплату. Ми віддаватимемо ці гроші вже потім», – пояснює економіст Дмитро Боярчук, Gazeta.ua [5].

Програма ленд-лізу має змінити цю ситуацію. Документ, який погодив Конгрес

США 28 квітня, має назву Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022 і дає президенту США ширші повноваження щодо надання зброї та іншої допомоги. Інакше кажучи, США продовжать постачати зброю в Україну, але тепер це відбуватиметься швидше і без зайвих бюрократичних зволікань. Важливо розуміти, що якщо раніше Україні в основному давали оборонну зброю, то нині вона зможе отримати багато важкого наступального озброєння.

Механізм отримання ленд-лізу

Найімовірніше, алгоритм співпраці України та США найближчим часом виглядатиме таким чином. Якщо Україна матиме потребу у зброї (наприклад, у системах залпового вогню), ця інформація передаватиметься у Білий дім. Уряд США має максимально швидко реагувати на запит, підтверджуючи необхідність надання зброї. Військове майно надсилатиметься на територію Європи, звідки прямуватиме на фронт. Останнє слово щодо кожного етапу постачання залишатиметься за президентом США.

Виконувати програму ленд-лізу мають не лише США, але й інші ключові члени НАТО. Це озброєння виходитиме за межі поточних поставок протитанкових і зенітних керованих ракет та міститиме системи протиповітряної оборони середньої та великої дальності, мобільну артилерію і військові безпілотні літальні апарати, а також продовольство, паливо, медичне обладнання тощо. Газета New York Times зазначає, що США повинні прагнути швидко забезпечити логістичні системи для забезпечення постійного надходження допомоги в Україну. На кордоні НАТО будуть створені величезні запаси військової техніки та припасів за ленд-лізом для подальшого транспортування через кордон. Інтенсивно посилені підрозділи НАТО вздовж лінії фронту альянсу забезпечуватимуть безпеку держав-членів і стримають Росію від транскордонних атак.

У законі про ленд-ліз йдеться про розширені повноваження президента США щодо надання у позику чи оренду уряду Україні, а також урядам країн Східної Європи, на які вплинуло вторгнення РФ в Україну, оборонних засобів для захисту населення від російського військового вторгнення та зміцнення обороноздатності країни [8].

Закон про ленд-ліз встановлює два важливі правила.

1. Не застосовується обмеження терміну надання допомоги у 5 років (встановленого законом про іноземну допомогу 1961 року) [2]. Якщо допомога за ленд-лізом для антигітлерівської коаліції тривала до 20 вересня 1945 року, то в українському випадку таких часових меж немає.

2. Не застосовується правило про передачу зброї в оренду лише після прийняття на себе країною-одержувачем зобов'язання відшкодувати всі витрати, які зазнав уряд США, що пов'язані з такою орендою (вартість втраченої чи пошкодженої зброї і т. д.) (правило передбачене законом про контроль експорту зброї) [3].

Закон зобов'язує президента США вживати прискорених процедур для доставки зброї з метою забезпечувати її своєчасне надходження. Такі процедури мають бути встановлені не пізніше, ніж через 60 днів з дня набуття чинності закону. Враховуючи великі масштаби допомоги й оперативність реагування США, треба сподіватися, що Білий дім впорається з цим завданням значно швидше.

Значення ленд-лізу

Значення ленд-лізу полягає у спрощенні бюрократичної процедури, а отже, пришвидшенні передачі зброї. Якщо раніше запит на постачання зброї повинен був пройти тривалі погодження та процедури, то прискорений порядок дозволить значно скоротити проміжок часу між ухваленням рішення про передачу зброї та його фактичним виконанням.

Крім того, закон не обмежується конкретними видами озброєння. Це в перспективі дасть змогу Україні отримати значно ширший спектр зброї, ніж вона отримувала дотепер. Наша держава формуватиме перелік необхідної зброї, а Сполучені Штати погоджуватимуть ті позиції, які уряд США зможе надати українській стороні без зайвих бюрократичних зволікань.

Ціна ленд-лізу

Росіяни вже розпочали фейк-кампанію про те, що ленд-ліз – це дорогий товарний кредит, за який розплачуватиметься багато поколінь українців [7]. Центр протидії дезінформації при РНБО України спростував подібні нісенітниці, пояснивши, що борги можуть виникнути лише тоді, якщо після війни Україна захоче залишити військово-обладнання, отримане внаслідок ленд-лізу [9].

Закон про ленд-ліз встановлює, що на будь-яку позику чи оренду оборонних засобів уряду України поширюватимуться усі закони, що стосуються повернення, відшкодування та погашення за позику чи оренду оборонних засобів іноземним урядам. Видання Reuters назвало це «технічною вимогою платити пізніше» [6]. Отже, ленд-ліз передбачає відшкодування вартості, хоч і не за принципом «тут і зараз».

Висновки

Рішення про запровадження ленд-лізу для України є визнанням з боку США виняткової ролі України в стримуванні російської збройної агресії та недопущенні її поширення на захід, зокрема на держави східного флангу НАТО. Ленд-ліз для України означає отримання нашою державою стратегічно важливої військової допомоги для подальшого ефективного відбиття агресії збройних сил РФ з огляду на ризики затягування воєнного конфлікту.

Значення військової допомоги, наданої відповідно до закону про ленд-ліз 1941 року, було вирішальним для посилення потенціалу держав-союзників США у збройному протистоянні

державам Осі (Берлін – Рим – Токіо). Сьогодні аналогічний крок є потужною допомогою у посиленні обороноздатності України та протистоянні збройній агресії Росії, який поліпшує перспективи звільнення тимчасово окупованих українських територій.

Усупереч заявам країни-агресора ленд-ліз не лише стане запорукою нашої перемоги на полі бою, але й стимулюватиме розвиток оборонної промисловості нашої держави, а отже, стане потужним каталізатором розвитку української економіки [10].

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на реалізацію програми сучасних перспектив ленд-лізу для України.

Перелік джерел посилання

1. 1941: закон про ленд-ліз – допомогу тим, хто бореться з нацизмом. Історична правда. URL: <https://www.istpravda.com.ua/videos/4d7a1aa70dd83/> (дата звернення: 12.10.2022).

2. Ленд-ліз: що замовчувала радянська пропаганда. Інформаційний ресурс військової тематики північного регіону. URL: <http://pivnich.org.ua/314-lend-lz-scho-zamovchuvala-radyanska-propaganda.html> (дата звернення: 12.10.2022).

3. 79 років тому СРСР прийняли до програми ленд-лізу. Бабель. URL: <http://surl.li/fslpc> (дата звернення: 12.10.2022).

4. Супрун М. Н. Ленд-лиз и Северные конвои 1941–1945 гг. Москва : Андреевский флаг, 1997. С. 350–352.

5. Соколов Б. В. Друга світова: факти та версії. Москва : АСТ-Прес книжка, 2005. С. 284–306.

6. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, the Conferences at Cairo and Tehran, 1943 – United States Government Printing Office, Washington, 1961. P. 469.

7. Роль ленд-лиза в советских военных усилиях 1941–1945 гг. Спецпроект «Граней» и Фонда «Свободная Россия». URL: <https://pobedobesie.info/lend-lease/> (дата звернення: 12.10.2022).

8. Що передбачає американський закон про ленд-ліз для України. Юридична група LCF. URL: <http://surl.li/fslpp> (дата звернення: 12.10.2022).

9. Що таке ленд-ліз і як це допоможе у війні з Росією? ZAXID.NET. URL: https://zaxid.net/lend_liz_dlya_ukrayini_2022_shh_o_tse_yak_vin_dopomozhe_peremogti_n1541912 (дата звернення: 12.10.2022).

10. Ленд-ліз для економіки України. URL: <https://fibi.tech/news/ekonomika/lend-liz-dlya-ekonomiki-ukrayini> (дата звернення: 12.10.2022).

Стаття надійшла до редакції 15.01.2023 р.

UDC 340.113.2

T. Fedchuk, V. Bidnyi, B. Tichna, V. Mogilevska

HISTORICAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE IMPLEMENTATION OF THE LEND-LEASE PROGRAM IN 1941–1945 AND MODERN PROSPECTS OF LEND-LEASE FOR UKRAINE

The Russian-Ukrainian war, which began in February 2014 with the aggression of the Russian Federation against Ukraine, opened a new page in the history of our country. In February 2022, Russian troops launched a large-scale invasion of the territory of Ukraine, but encountered a resolute repulse from the Defense Forces of Ukraine. However, as the scale of hostilities increased, so did the need for help from Western democratic states to Ukraine.

The article is devoted to conducting a retrospective analysis of the historical and legal foundations of the implementation of the lend-lease program during the Second World War and promising ways of its application in Ukraine in today's conditions.

During the retrospective analysis, it was determined that the supply of lend-lease made it possible to solve the main problematic issues of the Soviet economy, namely the production of gasoline, explosives, aluminum, other non-ferrous metals, radio stations, trucks, etc. The significance of the military aid provided under the Lend-Lease Act of 1941, which was crucial for strengthening the potential of US allied states in armed confrontation with Hitler's coalition states, is established.

The role of the decision on the introduction of lend-lease for Ukraine by the United States is given in terms of the role of Ukraine in restraining Russian armed aggression and preventing its spread to the west, in particular to the states of NATO's eastern flank. At the same time, it is proposed to consider that lend-lease for Ukraine is the receipt by our state of strategically important military aid for the further effective repulsion of the aggression of the armed forces of the Russian Federation in view of the risks of prolonging the military conflict. Today, a similar step is a powerful help in strengthening Ukraine's defense capabilities and resisting Russia's armed aggression, which improves the prospects for the liberation of temporarily occupied Ukrainian territories.

It has been established that Lend-Lease will not only be a guarantee of our victory on the battlefield, but will also stimulate the development of the defense industry of our country, and therefore will become a powerful catalyst for the development of the Ukrainian economy.

Keywords: *lend-lease, World War II, Russian-Ukrainian war.*

Федчук Тетяна Юріївна – науковий співробітник науково-дослідного відділу проблем військового законодавства ЦВСД Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

<https://orcid.org/0000-0002-6821-1969>

Бідний Віталій Вікторович – кандидат історичних наук, заступник начальника Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України

<https://orcid.org/0000-0002-5837-5046>

Тична Богдана Миколаївна – кандидат юридичних наук, начальник відділу організації представництва в судах та аналізу судової практики Департаменту юридичного забезпечення Міністерства оборони України

<https://orcid.org/0000-0002-3948-4570>

Могилевська Вікторія Олександрівна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу воєнно-економічних проблем ЦВСД Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

<https://orcid.org/0000-0002-3939-7717>